

KATARINA LIVLJANIĆ
Muzikološki institut
HAZU Zagreb

NEPOZNATI RUKOPISNI PROCESIONAL U KONTEKSTU
PROCESIONALNIH OBREDNIH PRIRUČNIKA
ZAGREBAČKE STOLNICE S KRAJA 17. I PRVE POLOVICE
18. STOLJEĆA

*AN UNKNOWN MANUSCRIPT PROCESSIONAL IN THE CONTEXT OF THE
PROCESSIONAL CEREMONY MANUALS OF THE ZAGREB CATHEDRAL FROM THE
END OF THE 17th CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 18th CENTURY*

This work presents on an anonymous manuscript processional in context of the ceremonial manuals of the cathedral in Zagreb in the late 17. and early 18. century. The manuscript includes a collection of melodies that are ordinarily found in other liturgical books like graduals, antiphonaries, pontificals and others. This work presents the origin of the manuscript, the subsidy to the manuscript, the forms of some neumes in the Zagreb manuscript no 158 and the contents of the manuscript.

U nizu liturgijskih knjiga, koje su tijekom stoljeća služile pri obredima zagrebačke stolnice, ističe se i stanovit broj *procesionala* – liturgijskih knjiga za obred procesije. Zamah pisanja takvih priručnika za zagrebačku stolnicu najznatniji je pri kraju 17. i u prvoj polovici 18. stoljeća, a praksa rukopisne izradbe obrednika završena je tiskanjem standardne liturgijske knjige te vrsti 1751. godine. Ova relativno kasna pojava samostalnih procesionala objašnjiva je odmah po uvidu u njihov sadržaj koji odaje fond napjeva inače redovito prisutnih u drugim liturgijskim knjigama tipa graduala, antifonarija, pontifikala i nekih drugih. Zbog toga vjerojatno nije bilo potrebno sastavljati poseban obrednik za procesije jer je glazbeni repertoar bio poznat iz drugih priručnika. Međutim, krajem 17. stoljeća počinju se javljati prvi procesionali u kojima su se nalazili isključivo napjevi za liturgijske ophode, po svoj prilici zbog praktičnijeg rukovanja jednom knjižicom (redovito malog, prijenosnog formata, za razliku od dotadašnjih velikih oltarskih ili korskih obrednika) namjesto mnoštvom spomenutih, ranijih kodeksa.

Shematski prikaz njihova sadržaja jasno pokazuje trodijelnu strukturu obrednika. Riječ je o tri uobičajena dijela liturgijskog priručnika ovog tipa:

1. *Proprium de tempore*
2. *Proprium Sanctorum*
3. *Commune Sanctorum*

Unutar tih triju dijelova ima neznatnih odstupanja u samom rasporedu napjeva ili njihovu tekstu kod svakoga od zagrebačkih obrednika, no opći trodijelni okvir nikada nije narušen.

Blagdani predviđeni za procesionalne pobožnosti čine kontinuitet sa sanktoralom zagrebačke biskupije ustanovljenim odmah po njezinu osnutku, u 11. stoljeću. »Time se onda,« po riječima Bojane Ivančević, »objašnjava i repertoar svetaca, među kojima najvidnija mjesta u Sanktoralu zauzimlju, prirodno, povijesne ili crkvene ličnosti, koje su odigrale svojedobno istaknutu historijsku ulogu na prostoru nekadašnje Ugarske i s njom povezane Hrvatske (sv. Stjepan, sv. Ladislav, sv. Emerik, sv. Elizabeta i slično).«¹

Raspored napjeva u procesionalima za pojedini blagdan sanktorala uglavnom je konstantan. Tri uvriježena glazbena elementa gregorijanskog repertoara grade skoro svaku liturgijsku jedinicu. To su rezponzorij, antifona i himna. Među njima katkada dolazi do permutacija, ili pak do mogućnosti pjevanja istog napjeva za više blagdana, s istim ili različitim tekstom. Svaki od do sada poznatih liturgijskih priručnika za obred procesije u zagrebačkoj stolnoj crkvi ima u tom pogledu svoje osobitosti koje ćemo u nastavku razmotriti. Međutim, prije no što zahvatimo u detalje, potrebno je naglasiti da oni variraju čak i svojim nazivom, te je tek uvidom u artikulaciju i vrst građe svakoga od njih bilo moguće utvrditi da je riječ o priručnicima s istovrsnom liturgijskom funkcijom.

Dva se, naime, naziva susreću na njihovim naslovnim stranicama. To su: *cantuale* ili *processionale*. U nastavku ovoga rada služit ćemo se terminom *processionale* iz sasvim određenih razloga. Naime, naziv *cantuale* javlja se u povijesti obrednih knjiga kao naslov najrazličitijih tipova priručnika. Nerijetko on sadrži strofične himne, paraliturgijske nabožne pjesme na narodnom jeziku, ili pak tekstove pjesama s naputkom za izvođenje *ad notam*.² Uvidom u neke od obrednih priručnika zagrebačke stolnice koji nose u naslovu termin *cantuale*, a čuvaju se u zbirci Metropolitanske knjižnice u trezoru Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu, bilo je moguće potvrditi ovu tezu o posvemašnjoj slobodi i fleksibilnosti u izboru glazbene građe obrednika s nazivom *Cantuale*. Navedimo samo nekoliko primjera. Rukopis pod signaturom MR 52 s naslovom *Cantuale ecclesiae cathedralis Zagrabienensis* ima tek površnih sličnosti s procesionalnim obrednicima kakvi su bili u standardnoj uporabi u stolnici, ne ograničujući svoj fond napjeva na liturgijske ophode, već donoseći uglavnom repertoar prosa i himni za pojedine blagdane crkvene godine. Jedan drugi primjerak identičnoga naslova, ali signature MR 7, razlikuje se u potpunosti od navedenih obrednika: on donosi napjeve kojima su se služili zagrebački kanonici samo dva puta na godinu, odnosno, na blagdane Božića i Uskrsa. Nepotpuni *Cantuale*, pod signaturom MR 190, ima u svojem korpusu stanovit broj različitih napjeva i misnih proprija za neke od svetačkih blagdana.

Recimo sada nešto i o osam zasad poznatih procesionalnih obrednih priručnika zagrebačke stolnice. Šest je od njih već poznato javnosti iz članka Bojane Ivančević koji tretira sličnu problematiku,³ jedan je poznat (riječ je o obredniku koji se čuva u trezoru Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu u zbirci Metropoli-

tanske knjižnice, pod signaturom MR 191), ali dosada nije razmatran u kontekstu pripadnosti fondu zagrebačkih procesionala, a posljednji je potpuna nepoznanica javnosti te ćemo se tim obrednikom u ovome radu posebno baviti (pohranjen je u Zbirci rukopisa 881 fonda Arhiva Hrvatske u Zagrebu, pod signaturom Msc 158).⁴ Prema istraživanjima Dragutina Kniewalda, svi su ti liturgijski priručnici po svojoj formi, sadržaju i funkciji u obredu genetički povezani s jednakim ili sličnim obrednicima drugih kulturnih i nacionalnih sredina koje su pripadale rimokatoličkom crkvenom krugu.

Evo tih obrednika redom:

1. Procesional iz 1697. godine (Zagreb, knjižnica JAZU, sign. R 1111).
2. Procesional iz 1698. godine (Zagreb, Metropolitanska knjižnica, NSB, sign. MR 108).
3. Procesional iz 1730. godine (zagubljen, čuvao se u knjižnici Zbora duhovne mladeži, sign. XII i 15).
4. Procesional iz 1734. godine (Zagreb, Arhiv historijskog instituta JAZU, sign. II. a. 25).
5. Procesional iz 1742. godine (Zagreb, Metropolitanska knjižnica, NSB, sign. MR 191).
6. Procesional iz 1750. godine (Zagreb, Arhiv Historijskog instituta JAZU, sign. II. a. 31).
7. Tiskani procesional iz 1751. godine (Zagreb, Knjižnica katoličkog bogoslovnog fakulteta, sign. 01 – 75 – 75).
8. Procesional iz Zbirke rukopisa Arhiva Hrvatske (Zagreb, Arhiv Hrvatske, sign. 158, stara sign. 172).

Posljednjim od navedenih kodeksa detaljnije ćemo se pozabaviti u nastavku rada.

Opis rukopisa

Po svojem izgledu ovaj rukopisni procesional iz Zbirke rukopisa Arhiva Hrvatske u Zagrebu, sa signaturom 158 (u daljnjem tekstu ćemo ga kratko navoditi prema njegovu signaturnom broju, dakle kao procesional, obrednik ili rukopis 158) ni najmanje ne odudara od ostalih rukopisnih procesionala zagrebačke stolne crkve o kojima je bilo govora ranije. Načinjen je u uobičajenom četvrtinskom formatu, pogodnom za nošenje u ophodu (20,2 × 15,5 cm), pisan kurzivnom humanistikom na papiru, iluminiran inicijalima u različitim bojama, te notiran rompskom koralnom notacijom na četiri crte. Crtovlje je iscrtano crvenom bojom, tekst zapisan crnom, dok inicijali i notacija obogaćuju rukopis s kolorističke strane intervencijama postignutim zelenom, crvenom, smeđom, plavom i crnom (tom su bojom pisane note, ali ne i inicijali) tintom. Tip notacije i pisma te manira izradbe ukrasnih inicijala odgovaraju u potpunosti poznatim nam ostalim rukopisnim procesionalima stolne crkve. Čitav korpus ovoga obrednika zapisan je latinskim jezikom, bez interpolacije hrvatskih napjeva.

Obrednik 158 započinje 16. folijem, a završava fol. 145. Osim prvih petnaest folija koji nedostaju, iz rukopisa su istrgnuti još i foliji 17., 18., 36., 48.–55. i 57.

Porijeklo rukopisa

Nemoguće je u ovom trenutku bilo što definirano tvrditi o porijeklu rukopisa koji je pred nama, zbog stanovitih nedoumica koje otvara jedan podatak u njemu zapisan. Naime, uz sam lijevi rub fol. 16. stoji opaska zabilježena drugim rukopisom: »Iz knjižnice pavlina svetičkih«. Prema kratkim podacima o obredniku 158, koji su navedeni na 32. stranici Kataloga Zbirke rukopisa 881 Arhiva Hrvatske, doznajemo da je primjedbu o svetičkom porijeklu procesionala unio vjerojatno Emilij Laszowski.

Jedno je ipak jasno. Uvidom u vrst i raspored građe samoga procesionala 158, lako je zaključiti da je služio pri obredima u zagrebačkoj stolnici, a ne u nekoj drugoj crkvi. O tome svjedoče ne samo blagdani znakoviti upravo za zagrebački sanktoral, nego i tekstualne upute za obavljanje obreda ophoda u crkvi. Te rubrike spominju lokacije, oltare i kapelice kuda procesionalna povorka mora proći pri bogoslužju, a koje su identične takvim napomenama u svim obrednicima zagrebačke stolne crkve. Nesumnjivo je, dakle, da je liturgijski priručnik 158 bio pisan za Zagreb, i to za njegovu stolnicu. Kamo je, međutim, tijekom vremena dospio, teško je sa sigurnošću znati. On je mogao iz nepoznatih razloga doista biti prenesen u knjižnicu pavlina svetičkih, ali je sasvim sigurno da nije pripadao pavlinskom redu jer u njegovu korpusu nema ni jednog indikatora koji bi govorio u prilog tome (primjerice, u sanktoralu nema blagdana Sv. Pavla pustinjaka, što je pri analizi obrednika 158 odmah riješilo dileme o njegovu eventualnom pripadanju pavlinima).

Datacija rukopisa

Tek je aproksimativno moguće datirati obrednik 158 jer se ni u kojem njegovu dijelu nije sačuvao podatak o godini nastanka. Početnih 15 folija koji nedostaju bilo bi upravo dragocjeno jer se uz naslov obrednika obično zapisivala i godina pisanja rukopisa. Ipak, naš je rukopis 158 moguće smjestiti u vrijeme kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća kada nastaju svi ostali rukopisni procesionali zagrebačke stolnice koji mu po izgledu i unutrašnjoj strukturi potpuno odgovaraju. Procesional 158 nastao je u svakom slučaju prije 1751. godine kada je u Beču tiskan *Cantuale processionum ex veteris zagrabiensis basilicae diu Stephani regis*. Nakon tiskanja toga obrednika nije više bilo potrebe za rukopisnom izradbom istovrsnih priručnika te ih, s kasnijom datacijom, ne nalazimo u arhivskim zbirkama, što je sasvim logično.

Notacija rukopisa

Činjenica da uvriježeno mišljenje o notaciji rukopisa kao najpouzdanijem indikatoru njegove datacije ne može biti posvuda primijenjeno s uspjehom, nalazi svoju potvrdu upravo na primjeru našega rukopisa 158. Njegova se, naime, notacija razvila u praksi znatno prije no što je nastao.

Riječ je o zapisu koji je najbližnji češkoj notaciji srodnoj gotičkomu romboid-

nom koralnom notnom pismu tipa Metz. Po Brunu Stäbleinu⁵ taj se tip notacije javio u trećem razdoblju koralnog notnog pisma koje traje od oko 1200. do oko 1600. godine. Trajao je usporedo s kvadratnim koralnim notnim pismom, a izvan Francuske i Belgije osobito je bio prisutan u njemačkim, slavenskim i mađarskim kodeksima. Tipičan je romboidni oblik notne glavice i stanovita tendencija menzuralizmima u kasnijim periodima. Kao što se i kvadratna koralna notacija održala do danas u standardnim izdanjima liturgijskih priručnika s gregorijanskim glazbenim sadržajem, tako je i gotička notacija sve do kraja 18. stoljeća služila u zapisima gregorijanskog koralna, što je vidljivo iz rukopisnih procesionala s kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća koji su njome zapisani. Izgled notacije tih zagrebačkih priručnika odaje najveću sličnost s oblikom Metz-notacije koji se javlja u istočnim graničnim područjima latinske liturgije (Poljska, Češka, Moravska, Ugarska, Slovenija i Hrvatska) u svojem završnom stadiju.

Oblici nekih neuma u zagrebačkom rukopisu 158:

1 <i>punctum, virga</i>	◆
2 <i>podatus ili pes</i>	↯
3 <i>clivis ili flexa</i>	↯↯
4 <i>torculus</i>	↯↯↯
5 <i>porrectus</i>	↯↯↯↯
6 <i>scandicus</i>	↯↯↯↯↯
7 <i>salicus</i>	↯↯↯↯↯↯
8 <i>climacus</i>	↯↯↯↯↯↯↯
9 <i>pressus</i>	↯↯↯↯↯↯↯↯

Sadržaj rukopisa

Artikulacija gregorijanskih liturgijskih napjeva provedena je u rukopisu 158 prema njihovoj funkciji pri obredima za različite blagdane crkvene godine. Zbog nedostatka pravih 15 folija rukopisa liturgijsku je godinu moguće pratiti tek od Cvjetne nedjelje sa sljedećim liturgijskim jedinicama: In dominica palmarum, Feria quinta in coena domini, Feria sexta in die parasceves, Sabbatho sancto, In sac-

ra nocte paschalis, In die resurrectionis domini, Feria secunda et tertia paschalis, Rogationes (molitve za različite nakane), In festo ascensionis, In festo pentechostes, feria secunda et tertia pentechostes, In festo ss. trinitatis, In festo corporis Christi, In festo dedicationis ecclesiae, De B. V. Maria.

Sanktoral sadrži sljedeće svetačke blagdane: s. Andrea ap., Conceptio B. V. Mariae, s. Thoma ap., s. Stephanus, s. Johannes ev., ss. Innocenti martyri, Conversio s. Pauli, Purificatio B. V. Mariae, Annuntiatio Mariae, Festivitas occurrentes tempore paschalis, s. Georgius, ss. Philippus et Jacobus ap., Inventio s. crucis, s. Johannes bept., s. Ladislaus, ss. Petrus et Paulus ap., Visitatio B. V. Mariae, s. M. Magdalena, s. Jacobus ap., Transfiguratio domini, s. Laurentius, Assumptio B. V. Mariae, s. Stephanus rex, Nativitas B. V. Mariae, Exaltatio s. crucis, s. Michael, Omnes sancti, s. Emericus, s. Martinus ep., s. Elisabetha, s. Catharina.

Treći je dio procesionala commune sanctorum s dijelovima: Comm. s. apostolorum, Comm. s. evangelistarum, Comm. plurium martyrum, In festo confessoris pontificis, In festo confessoris non pontifici, In festo unius virginis, In recipiendo episcopo (consecratus), In recipiendo episcopo (non consecratus), molitve za različite nakane, officium defunctorum, officium matutinum.

Zanimljivu lokalnu boju tome latinskome obredniku s uglavnom »standardnim« gregorijanskim repertoarom u odnosu na suvremene tiskane obrednike daju tekstovi himni koji će poslužiti kao primjeri za tehniku adaptacije ili kontrafakture, odnosno prilagodbe postojećih koralnih melodija na nove tekstove. Tako liturgijski repertoar procesije na blagdan Sv. Stjepana kralja sadrži himnu s naslovom *Gaude Mater Hungaria*⁶ (v. not. pr. 1) čije četiri melodijske fraze uglazbljuju četiri osmeračka stiha te se zatim ponavljaju s novim kiticama teksta koje su ispisane u nastavku. Identičnu melodiju ima i himna za blagdan Sv. Emerika (riječ je dakle o dvojici ugarskih svetaca) s nazivom *Plaude parens Panonia*⁷ (v. not. pr. 2). Tekst ove himne strukturiran je s metričke strane jednako prethodnome te je provođenje kontrafakture sasvim jednostavno.

Slijedeći par himni, koje se pjevaju na istu melodiju, pokazuje nam jednaku praksu. Blagdan Sv. Magdalene obilježen je procesijom u kojoj se pjeva himna *Lauda Mater Ecclesia*⁸ (v. not. pr. 3), dok se za blagdan ugarske svetice Elizabete izvodi himna identičnog napjeva, ali s tekstom *Gaude felix Hungaria*⁹ (v. not. pr. 4). U oba je slučaja riječ također o četiri osmeračka stiha čija se glazbena podloga sa shemom *abcd* periodički ponavlja. Zanimljivo je da se tehnika adaptacije javlja, uz ostale, baš u slučaju blagdana ugarskih svetaca koji su predstavljali specifičnost zagrebačkog sanktorala svjedočeći o njegovoj pripadnosti prostoru ugarskoga eklezijalnog utjecaja.

Ovih nekoliko zrnaca, koja smo istrgli iz cjeline rukopisnog procesionala 158 zagrebačke stolnice, ne može predstaviti sve njegove glazbene i liturgijske vrijednosti, ali može barem naglasiti neke od osobitosti toga rukopisa čiji se značaj naslućuje u jednom sasvim specifičnom prostoru. Prostor je to između čvrsto organizirane sustavnosti gregorijanskog glazbenog repertoara s jedne strane i slobode u kreiranju s druge strane. Procesional 158 iz zbirke rukopisa Arhiva Hrvatske u Zagrebu — kao predstavnik grupacije rukopisnih procesionalnih obrednih priručnika zagrebačke stolnice s kraja 17. i prve polovice 18. stoljeća koji su prethodili tiskanom obredniku *Cantuale processionum* iz 1751. istovrsne liturgijske namjene — u tom je slučaju primjer latinskog koralnog priručnika koji u sebi simbiotički stapa rimske liturgijske odredbe i zagrebačku obrednu praksu, zadane okvire i istovre-

mene odmake od njih, univerzalne rimokatoličke vizije i biljege jednog konkretnog vremena i prostora iz čijih je omeđenosti i mogućnosti rođen.

Možemo naposljetku zaključiti: rukopis 158 pripada u grupaciju starijih obrednih priručnika ove vrsti koji su služili u zagrebačkoj stolnici te se svojim sadržajem u potpunosti uklapa u fond ostalih rukopisnih procesionala s kraja 17. i iz prve polovice 18. stoljeća. On je, dakle, predznak faze u razvoju zagrebačkog obreda, nakon koje procesionalne povorke prepune egzaltirane pučke pobožnosti i pompe uviru u povijesnu ponornicu, da bi ponovo u nekom drugom kontekstu bile rođene i nastavljene u liturgijskoj praksi.

Primljeno:
1990–09–29

BILJEŠKE:

¹ V. Ivančević, Bojana, Nepoznati zagrebački kantual XVII. stoljeća, *Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, Dubrovnik, 1953, str. 262.

² Usp. Sehnal, Jiří – Braun, Werner, Cantional, *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*, S. Sadie, ur., Macmillan Publishers Limited, 1980, sv. 3, str. 733–736.

³ V. B. Ivančević, nav. dj.

⁴ Na postojanje ovoga obrednika ukazala mi je dr. Koraljka Kos, te joj se u ovom prigodom najsrdačnije zahvaljujem.

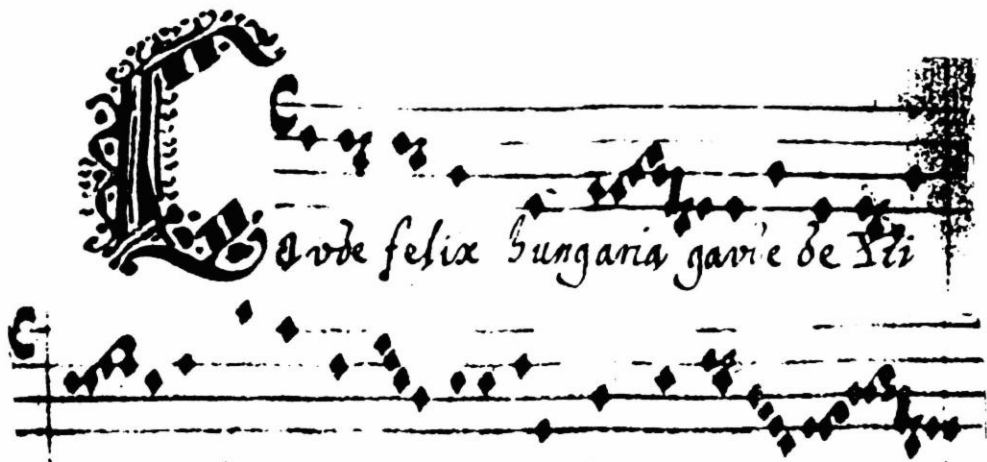
⁵ Usp. Stablin, Bruno, *Schriftbild der einstimmigen Musik. Band III. Musik der Mittelalters und der Renaissance/Lieferung 4*, u: *Musikgeschichte in Bildern*, VEB Deutscher Verlag für Musik, Leipzig, 1975, str. 67–68. i faksimili 69–74. uz komentare na str. 198.–206.

⁶ ***, *Analecta Hymnica Medii Aevi*, (G. M. Drees, ur.), Leipzig, 1886–1922, repr. Johnson Reprint Corporation, New York & London, 1961, sv. 4, str. 238 (u nastavku oznaka: AH 4, 238).

⁷ AH 4, 133.

⁸ AH 52, 251.

⁹ AH 4, 130.

munere. laude in voce variis corde promas & opere.
Elizabeths sanctissima de te nascendo prodijt, rite
detestans infima, Coeleste regnum petijt.
Terreni Regis filia Regi Coelesti placuit, electū
Super millia apprens inveniit tenuit.
Coniueta Coeli Coibus vita potatur flumine,
divinis vacans laudibus lumen videt in lumine:
Lata stupet thuringia fractis natura regerlis,
dum per sancta suffragia fiunt miranda saeculis.
Vitis defunctus reditur agris confertq; sanitas,
claudus directe graditq; Coecos, illustrat gratia.
Hanc ergo dignis laudibus nostra comendet Contio,
qua nos profusis precibus comendet Dei filio.
Sit laus Patri cum Filio Sancto simul Paracli:
to qui nos purgatos vitis regno Collocet, Coelus En.

Hymnus

*O*vide Mater Hungaria prolis avgāns
preconium cum laude multifaria Patronū lauda opriūt

*P*laude Parens Pannonia de tam felici
filio Cujus virtute varia Coelum repletz Sardinio.

qui septem purgat vitia per septiformem gratiam

Maria Soror Lazari quae tot omisit crimina ab ipsa
favee tartari redit ad vitam proxima Post fluxa Carnis
scandala fit ex lebeti, fusa in vas translata gloria
de vase contumelias Egras Currit ad medicum, vas
ferreus aromaticum, et a morbo multiplici verbo
Curetz medici Contriti Cordis punctio Cum lacry-
marum fluvio Et pietatis actio ream solvit a vitio

Surgentem cum victoria Iesum vidit ab inferis
prima meretz gaudia quae plus ardebat Choleris.

Vni deo fit gloria pro multiformi gratia qui
culpas et supplicia remittit et dat proemia Amen.